

УДК 37.035.6(477)

Лариса Йовенко

ГЕРОЇЧНЕ ЯК НАЙВИЩИЙ ВИЯВ ДОСКОНАЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Суспільне значення піднесеного й героїчного надзвичайне. Піднесене віддзеркалює потужний творчий розвиток, значні соціальні зрушення, досягнення у науково-технічній сфері, що позначається на життєдіяльності декількох поколінь людей. «Піднесене колосальне, могутнє й перевищує можливості сучасної людини. Стикаючись з цим грізними силами, гордо протистоячи ним, поступово підкорюючи їх собі, людина тим самим споріднюється з вічністю, знаходить своє справжнє, земне безсмертя, що спирається на діяння, творчість», – стверджував Ю. Борев [3, с. 61]. Завдяки героїчному людина відчуває упевненість у своїх силах, почуття непереможності під час підкорення природних ресурсів, у розв'язанні суспільних протиріч, у ході подій, що мають вирішальний історичний характер тощо. Все це набуває надзвичайної актуальності, оскільки піднесена завдяки героїчному людина відчуває жагу до життя, активності, продуктивної діяльності, творчості тощо, переживає значний сплеск енергії, духовної й фізичної сили.

Піднесене в історії естетичної думки осмислювалося Ю. Борєвим, Е. Бьорком, Н. Гартманом, Гегелем, Н. Жофруа, М. Каганом, М. Киященком, М. Крюковським, Б. Лебеком, Псеовдо-Лонгіним, А. Суріо, Цецилієм, Н. Чернишевським, Ф. Шиллером та ін. Героїчне як категорію естетики досліджували Ю. Борев, М. Гартман, М. Каган, М. Киященко, В. Кожинів, М. Крюковський, В. Мовчан, А. Шахов та ін. Віддзеркалення модифікацій категорії героїчного на прикладі творів художньої літератури простежували Бланкенбург, С. Боури, Віланд, Вецель, Дж. Віко, Гегель, Гете, А. Гуревич, К. Корольов, Г. Косиков, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, Є. Шевяков та ін. Міфологічні уявлення про героїв висвітлили у своїх працях О. Афанасьєв, Є. Мелетинський, С. Черепанова, В. Хитрук та ін.

Вивчення філософських джерел показало, що в царині класичної естетики поняття «героїчне» найбільшою мірою співзвучне з категоріями прекрасного й піднесеного, хоча сфера його виявлення більш звужена. Піднесене «характеризує внутрішню значущість предметів та явищ, непорівнянних за своїм ідеальним змістом з реальними формами їх вираження» [13, с. 94]. Категорії героїчного, прекрасного і піднесеного потрібно розглядати у взаємозв'язку. З цього приводу М. Крюковський зауважив: «Піднесене, як і прекрасне, виражається через героїчне, величне, величаве, шляхетне, суворе і т. п. і відрізняється від нього тільки кількісно» [11, с. 225–226]. Означені категорії лежать в основі творчості за законами краси. На думку сучасного літературознавця П. Білоуса,

«література несе не тільки естетичну насолоду, а може викликати в людській душі різноманітні переживання. Це тому, що естетичне постає у творі і як піднесене, і як трагічне чи комічне, і як сатиричне чи гумористичне, і як іронічне або ліричне» [1, с. 25].

З приводу піднесеного Ю. Борев зауважив: «Люди ніколи не відчують почуття піднесеного, коли бачать невеликі джерела, якими б чистими, прозорими й корисними вони не були, але дивуються, коли лицезріють Ніл, Дунай, Рейн і особливо океан. Як піднесене сприймають вони виверження вулкана» [3, с. 59]. Така невідповідність із людиною виявляється у сприйнятті природних явищ у співставленні з людським естетичним ідеалом. Піднесеним вважається такий вчинок, в якому із надзвичайною могутністю, із надпотужною енергією виявляється людський ідеал, що уособлює суб'єкт, який спроможний протистояти грандіозним і страхітливим явищам [11, с. 234]. Отже, естетичне сприйняття піднесеного збуджує помірятися інтелектуальними, фізичними силами, перебороти почуття страху й отримати задоволення від здатності протистояння та можливості перемоги над природними чи соціальними фактами.

Метою статті було розглянути висвітлення категорій «героїчне» і «піднесене» у філософській та естетичній думці; встановити зв'язок феномену героїчного з людським ідеалом.

Виклад основного матеріалу. Бачення піднесеного пов'язане із загальними уявленнями про естетичний ідеал, природу прекрасного й естетичне відношення мистецтва до дійсності. Кожна історична епоха мала свою трактовку цієї категорії:

1. Антична доба. За Аристотелем найвищим виявом прекрасного є людина. Піднесене пов'язувалося не з естетикою, а з академічною риторикою і вважалося тією силою, що «дає душі багатий поживок для роздумів ... і лишає по собі у пам'яті сильне й немеркнуче враження» [7, с. 214]. Грецький ритор Цецилій (I ст.) створив працю «Про піднесене», у якій розглядалися правила піднесеного стилю, техніка ораторського мистецтва, а також здійснювалася класифікація стилістичних фігур і тропів. Піднесеною в античний період вважалася поведінка головного героя трагедії, який насмілювався виступити проти волі богів, долі, поглиблюючи простір особистої свободи. Згодом Псевдо-Лонгін, зберігаючи Цециліанське трактування піднесеного як поняття риторики, одночасно розширює його суть до значення естетичної категорії. До духовних першоджерел піднесеного автор відніс незвичайні думки і пристрасть, красу мовлення у поєднанні з наявністю величних ідей. Псевдо-Лонгін стверджував, що піднесене віддалене від мирської суєти, дріб'язкового марнославства, багатства, слави, пошанування, необмеженої влади і що справжнє захоплення викликають особистості, які з достоїнством відкидають всі земні блага. Згідно з працею вченого, піднесене підвищує людину до рівня божества, дарує людині безсмертя та призводить до уславлення наступних поколінь.

Грандіозність, монументальність є типовими формами відображення

піднесеного античної доби в мистецтві (естетичне враження від прекрасного і піднесеного втілюється, наприклад, у давньогрецькому храмі Зевса).

2. Епоха Відродження. Піднесене вважається «...певним відголосом душевної величі» [7, с. 215]; це час панування героїчного мистецтва (В. В. Кожин) [12, с. 120], виникнення образу «героїчного ентузіаста» (Джордано Бруно), що розкриває особливості природи героїчного і започатковує його вивчення в етичному й естетичному аспектах [4].

Характерним для цієї епохи втіленням піднесеного у мистецтві є скульптура Мікеланджело «Давид». Витвір мистецтва відображає могутність, що таїться в людині, але ось-ось прорветься, і це є піднесеним. Також В. Шекспір у трагедії «Король Лір» здійснив художній аналіз істинної і хибної величі: міць людського духа відкривається в королі, що підпав під гоніння. Він з достоїнством протистоїть нещастям і оволодіває набагато більшим ніж влада над людьми (перемогою над своїми страстями, реальним баченням світу та ін.).

3. Епоха класицизму. Теорія піднесеного дала поштовх для розподілу літературних стилів на «високі» та «низькі» (Н. Буало, Ш. Батте та ін.). Зокрема, теоретик класицизму Н. Буало утверджував нерівноправність жанрів літератури. Трагедію і поему вчений відніс до «високих» жанрів, а комедію, байку та роман – до «низьких». На думку Н. Буало, кожен жанр означається сталим змістом: трагедія чи поема віддзеркалює долю народу чи держави, а буденне життя простої людини може бути висвітлене тільки в комедії чи романі. Героями «високих» жанрів можуть бути тільки представники політичної та військової еліти, а «низьких» – простолюдини [15, с. 253]. У 1757 р. з'являється праця Е. Бьорка «Філофське дослідження про походження наших ідей піднесеного і прекрасного», що започатковує протиставлення цих категорій. Згідно з переконаннями Е. Бьорка, для людини характерно переживати три стани: «страждання», «насолоди» і «байдужості» – саме ці стани, а також їх комбінації є основою всіх естетичних смаків особистості. Джерелом піднесеного виступає те, що призводить в рух потужне душевне переживання. Почуття піднесеного, на думку мислителя, виникає від предмета чи явища, яке викликає уявлення про страждання чи небезпеку. Завдяки цьому виникає і почуття насолоди від величності предмета чи явища, однак почуття страждання перевершує насолоду за силою впливу. В сполучі страждання і насолоди виявляється особливість сприйняття піднесеного, що відрізняє його від сприйняття прекрасного [2, с. 72]. Ф. Шиллер був переконаний, що піднесене, на відміну від прекрасного, викликає неприємне відчуття [3, с. 59]. У цей період висловлює міркування І. Кант про двоїсту природу піднесеного: протиріччя між відчуттями незадоволення від розуміння недосконалості й обмеженості людської природи й утіхою від усвідомлення людиною себе як духовної істоти, від розуміння своєї моральності та переваги над всесильною природою [9, с. 265]. На думку вченого, «піднесеність

міститься не в якійсь речі у природі, а тільки в нашій душі...» [9, с. 272]; вона є гордістю людини, що виникає завдяки приборканню страху у процесі віри. Загалом І. Кант поставив піднесене на один рівень із прекрасним, що згодом підпало під критику з боку наукової спільноти. На думку французьких естетиків ХІХ століття (Б. Лебек, Н. Жоффруа, А. Суріо), прекрасне й піднесене є наближеними категоріями; піднесене є найвищим виявом прекрасного [3, с. 60]. Гегель вважав піднесене етапом руху світового історичного процесу, який відповідає романтичній стадії розвитку мистецтва, коли дух переважає над матерією. Найбільш одухотвореними вчений називав поезію і музику, тому саме до них наближаються піднесені образи [6, с. 73].

4. Модерн та постмодерн. Німецький філософ М. Гартман підійшов до проблеми піднесеного через призму його сприйняття. Для дослідника ця категорія виявляється у прагненні людини до величного, бо чим «сильніше і глибше виступає перед нами піднесене в людському житті, тим більше ми його часто не розуміємо; хто спокійно переносить біль і страждання, саме той вивищується над болем і стражданням. Хто жертвує здоров'ям і життям в ім'я великої справи, той підноситься над благами спокою і зручностями, від яких він відмовляється... Якщо мова йде про істинно великі справи, про героїзм і високу відповідальність, то піднесене стає очевидним, тому що ми самі внутрішньо за нього відповідаємо [5, с. 489–490].

У часи панування марксистсько-ленінської ідеології піднесене як категорія естетики тісно пов'язувалося з героїзмом, з боротьбою за певні ідеали і оцінювалося як позитивне явище, що чинить потужний вплив на людину, націю, людство загалом; піднесене розумілося як «...такий предмет, таке явище, такий вчинок, у яких із виключною силою, з надзвичайною могутністю, із всепоглинаючою енергією виявляється людський ідеал» (М. С. Каган) [8, с. 160]; як «естетична властивість предметів, які мають позитивне значення для суспільства і таять у собі величезні, ще не освоєні потенційні сили»; «прекрасне – сфера свободи, піднесене – сфера несвободи людини» (Ю. Борев) [3, с. 61]. У радянську добу піднесене пов'язувалося із суспільним і вважалося, що тільки суспільний обов'язок спроможний піднести особистість і надихнути її на героїчний вчинок, підштовхнути до самопожертви в ім'я товариства, оскільки героїчне є антиподом індивідуалістичному; героїчний вчинок здійснюється насамперед через усвідомлення себе членом колективу, відкидання всього особистого і розуміння переваг боротьби за загальне, суспільне; героїчне розцінювалося як найвищий ступінь піднесення людської поведінки та становлення особистості загалом (М. І. Киященко) [10, с. 90].

Радянська естетика розцінювала героїчну особистість як людину, яка поєднує духовну, будівничу потужність суспільства й індивідуально-особистісну основу, а також має здатність до самовдосконалення. Героїчне є не лише віддзеркаленням внутрішньої краси людини, а й породжує прагнення особистості на досягнення найвищої мети, ідеалу, загально-

людських вартостей. Воно спроможне перетворити приземкувате на піднесене, боротися з усім злим, темним, регресивним. Це поняття, на думку дослідника М. Киященка, збагачує особистість оптимізмом і, на відміну від піднесеного, призводить до справжньої свободи, «оскільки у свідомій героїчній дії людина усвідомлює необхідність боротьби, на яку вона йде, необхідність єдності своїх особистих інтересів з інтересами суспільними» [10, с. 93].

Сучасна естетична думка стверджує, що піднесене обумовлене не тільки особливостями сприйняття певних предметів і явищ, але й існує як їх естетична ознака, що відображається естетичним чуттям особи [14, с. 84]. На думку М. Кагана, героїчне є найбільш яскравим виявленням піднесеного характеру, оскільки «...якими б ідеальними спонуканнями не надихалася людина, яка йде на подвиг – патріотичними, громадянськими, релігійними, моральними: героїчними особистостями були Суворов і Пестель, героїчний характер мають і створені народною фантазією Прометей і Христос, героїчною була не тільки поведінка Тараса Бульби та Тіля Уленшпігеля, а й шекспірівських Ромео і Джульєтти» [8, с. 158–159].

Незважаючи на змістову близькість героїчного та піднесеного, філософи застерігають від ототожнення означених понять. Обидві категорії пов'язуються з могутнім, величним, дивовижним і винятковим саме тим, що викликає здивування, захоплення і прагнення наслідування. Проте героїчне пов'язане насамперед із діяльністю, яку можна назвати героїчною. На думку М. Киященка, «героїчний подвиг передбачає здійснення видатних за своїм історичним значенням вчинків в ім'я інтересів народу, суспільства і всього людства. Героїзм це боротьба не за особисті, а за суспільні інтереси» [10, с. 88]. Подвиг є результатом «свідомого тривалого напруження всіх сил і здібностей людини, котра стає великою в героїчній дії», – зазначає М. Киященко [10, с. 94]. На думку вченого, «...героїчне діяння є піднесеним, але піднесене не викликає всього багатства естетичних почуттів, які викликає героїчне. Героїчне є найвищим проявом піднесеного» [10, с. 94]. Саме тому злочини, які вимагають якнайбільшої енергії та напруження сил ніколи не будуть вважатися героїчними.

Все це дає підставити говорити про героїчне як найбільш досконалу поведінку особистості. Подекуди героїчне наближається до прекрасного, однак прекрасною можна назвати й негероїчну поведінку, й почуттєву реакцію на неї, й характер емоцій, які вона викликає. «Прекрасне очищує людину, героїчне підвищує її, спонукає в ній жагу добродійної дії... Героїчне викликає урочисту радість гімнічного характеру і почуття гордості силами людства», – переконаний М. Киященко [11, с. 241].

Таким чином, поняття «героїчне» найбільшою мірою співзвучне з категоріями прекрасного й піднесеного, тому їх потрібно розглядати у взаємозв'язку. Означені категорії лежать в основі художньої літератури, бо естетичне постає у творі і як піднесене, і як трагічне, і як героїчне тощо. Кожна історична епоха в різних країнах мала своє бачення означених

категорій. В історії естетичної думки сформувалися три погляди на взаємозв'язок піднесеного, прекрасного та героїчного: 1) героїчне є найвищим ступенем піднесення людської поведінки; 2) піднесене є прекрасним; 3) піднесене не тотожне із прекрасним і викликає негативну реакцію. Отже, у естетиці героїчне є віддзеркаленням внутрішньої краси людини, яке спроможне перетворити приземкувате на піднесене, боротися з усім негативним. Глибина та активність впливу героїчного на суспільну й індивідуальну свідомість, характер перетворень, які воно здатне здійснювати в них досягається тільки поєднанням естетичного та морального факторів.

Подальшої розробки потребує питання трансформації концепту «героїзм» у контексті історичного аналізу творів української літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус П. В. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості: лекції / П. Н. Білоус. – Житомир : Рута, 2009. – 336 с.
2. Берк Э. Философские исследования о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного / Э. Берк. – М. : Искусство, 1979. – 237 с.
3. Борев Ю. Эстетика / Ю. Борев. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1988. – 496 с.
4. Бруно Д. О героическом энтузиазме / Д. Бруно. – М. : Государственное изд-во художественной литературы, 1953. – 211 с. – Режим доступа: http://krotov.info/spravki/history_bio/16_bio/1600brun.html
5. Гартман Н. Эстетика / Н. Гартман / под. ред. А. С. Васильева. – Киев : Ника-Центр», 2004. – 635 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 4-х т. / Г. Гегель. – М., 1968 – 1973. Т. 2. – 326 с.
7. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. – Т. 1. – М. : Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – 684 с.
8. Каган М. С. Эстетика как философская наука / М. С. Каган. – Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 544 с.
9. Кант И. Сочинения в 6 т. / И. Кант. – Т. 5. – М. : Мысль, 1966. – 566 с.
10. Киященко Н. И. Героическое как категория эстетики / Н. И. Киященко // Эстетика: Категории и искусство. – М. : Искусство, 1965. – С. 88–107.
11. Киященко Н. И. Эстетика – философская наука / Н. И. Киященко. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2005. – 592 с.
12. Кожин В. В. Происхождение романа. Теоретико-исторический очерк / В. В. Кожин. – М. : Сов. писатель, 1963. – 440 с.
13. Крюковский Н. И. Основные эстетические категории. Опыт. Систематизации / Н. И. Крюковский. – Минск: БГУ, 1974. – 288 с.
14. Титаренко И. М. Эстетика / И. М. Титаренко. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2006. – 225 с.
15. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. Олександра Галича. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 488 с.